

TEŞHİS

nelittiği eleştiriler, onun yeni tarz bir şiir anlayışıyla sıkça başvurduğu teccüm ve teşhis sanatlarında yoğunlaşmaktadır. Ebû Temmâm'ın şiirlerinde "gece elbisesi, yeşil tepeli ahlâk, karanlığın giysisi, zaman giysisi, erdem küpeleri, gecenin kulağı, toprağın saçları, bulutun saçları, yaş diken çiğ taneleri, iyiliğin çiğlerini serinletmek, asık suratlı kış, güneşin yanağı, günlerin kalpleri, hüznün parmakları" gibi teccüd, teccüm ve teşhis örneklerini Âmidî, Araplar'ın istiare geleneğine ters ve ilgilerinin uzak olduğunu ileri sürerek uygunsuz, çirkin ve yanlış bulmuştur. Öte yandan Hatîb et-Tebrîzî, eleştirisinde daha ince bir ifade kullanıp Ebû Temmâm'ın istiarede özgün bir yönteminin bulunduğunu söylemiştir. İbnü'r-Rûmî, şiir anlayışı bakımından umumiyetle gelenekçi çizgi de olmasına rağmen şiirlerinde tabiat unsurlarının teşhis, teccüm ve intakına ilişkin örneklerin çokluğu, onun hassas yapısı ve her şeyde uğur-uğursuzluk gören inanç dünyasıyla ilgili görülmüştür. Gelenekçi anlayışa karşı çıkan Şevki Dayf, Ebû Temmâm'ın teccüm ve teşhis örneklerinin alışılmamış yeni ve özgün istiare kalıpları sayıldığını belirtmiş, Batı edebiyatı belâgatçılarının yaptığı gibi teccüm ve teşhisin Arap belâgatında da istiarede ayrılmamasını ve özgün bir yapı olarak ele alınmasını önermiş, nitekim Aristo'nun teşhisi "eşyayı gözaltına koyma, görseleme kuvvesi" şeklinde özel bir isimle andığını kaydetmiştir (el-Fen, s. 232-239).

Arap edebiyatında ilk örnekleri III. (IX.) yüzyılda görülen ve edebî amaçlarla kurgulanan münazara türü de teşhis ve intak sanatlarına dayanır. "Müfâhare" genel başlığıyla anılan bu tür eserlerde yergök, kılıç-kalem, çiçekler-taşlar gibi öğeler karşılıklı konuşturulup tartışma içine sokulur. Her biri kendisinin üstün ve yararlı, karşı tarafın zayıf ve eksik yanlarını ortaya koymaya çalışır. Tesbit edilebildiği kadarıyla bu türün ilk örneği Câhiz'in *Müfâharetü'l-misk ve'r-remâd* adlı risâlesidir (er-Resâ'il, I, 246 vd.). İbn Ebû Tâhir, Ebû Mesleme el-Mecrîdî ve İzzeddin İbn Gânim gibi müelliflerin de bu konuda eserleri vardır (bk. MÜNÂZARA).

Ahlâk dersi vermek, erdemleri öğretmek, ahlâk dışı davranışların kötülüğünü göstermek amacıyla kurgulanan, hayvanların, kuşların ve diğer varlıkların dilinden anlatılan hikâye ve masallar da (fabl) teşhis ve intak sanatına dair ilginç örnekler oluşturur. Batı'da Ezop'la başlayan (m.ö. VII-VI. yüzyıl) bu türün ilk örnekleri Doğu dünyasında milâttan sonra III. yüzyılda bir

Hint kralının oğlunu ve diğer şehzadeleri eğitmek, erdemleri öğretmek için filozof Beydaba'ya yazdırdığı *Kelîle ve Dimne* ile görülür. Hayvanların dilinden ahlâkî öğütler içeren eser önce Farsça'ya ve İbnü'l-Mukaffa' tarafından Farsça'dan Arapça'ya tercüme edilmiştir (bk. KELİLE ve DİMNE). Arap edebiyatında manzum fabl türünde ilk eserler Ebân b. Abdülhamîd'in *Kelîle ve Dimne*'siyle şair İbnü'l-Hebbâriyye'nin *Kitâbü's-Şâdihe ve'l-bâğım*'idir.

Kur'an-ı Kerîm'deki akîf mecazların, istiarelerin ve özellikle istiare-i mekniyye ile istiare-i tahyiliyelerin çoğu teccüm ve teşhise dayanır. Bunlar cansızlarla soyut varlıkların insanlara benzetilmesi esasına dayanır: Rüzgârın ve suyun öfkeden kabarması (el-Hâkka 69/5-6, 11), günün kısır olması (el-Hac 22/55), cehennemden öfkeden parçalanması, haykırması (el-Mülk 67/7-8), öfkenin susması (el-A'râf 7/154), duvarın yıkılmak istemesi (el-Kehf 18/77), göklere, yere ve dağlara emaneti üstlenmelerinin teklif edilmesi ve onların bunu kabul etmemesi (el-Ahzâb 33/72), arzın sırtı ve omuzları (Fâtır 35/45; el-Mülk 67/15), arzın suyunu yutması (Hûd 11/44), arzın süslenmesi (Yûnus 10/24), güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar ve hayvanların secde etmesi (el-Hac 22/18) gibi. Bunlardan başka hak, bâtil, ilim, nur, âyet, korku, ölüm, amel gibi soyut kavramların gelmesi-gitmesi, inmesi-çıkması gibi anlatımlar bu çerçeveye dahildir. Yine Kur'an'da cehennem, karınca, hüdhüd, yer-gök, eller, ayaklar ve derilerin konuşması teşhis ve intak örneklerindedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Câhiz, *er-Resâ'il* (nşr. Abdülemîr Ali Mühennâ), Beyrut 1988, I, 246 vd.; İbnü'r-Rûmî, *Divân* (nşr. Ahmed Hasan Besec), Beyrut 1415/1994, I, 22-23; İbnü'l-Mu'tez, *el-Bedî'* (nşr. M. Abdülmün'im Hafâcî), Beyrut 1410/1990, s. 76-108; Âmidî, *el-Muwâzene* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1363/1944, s. 125, 196, 228, 233-237, 244, 253; Hatîb et-Tebrîzî, *Şerhu Divâni Ebi Temmâm* (nşr. Râcî el-Esmer), Beyrut 1414/1994, I, 93, 96, 112, 114-215, 218-219, 278, 290, 332, 334, 397, 420; II, 124, 171-172, 290; İzzeddin İbn Abdüsselâm, *el-İşâre ile'l-icâz fi ba'zı ünva'i'l-mecâz*, İstanbul 1313/1895, s. 84, 89, 90, 92-103, 104-112; *Şürûhu't-Telhiş*, Kahire 1937, IV, 150-165; Şevki Dayf, *el-Fen ve mezâhibühü fi's-şi'ri'l-'Arabî*, Kahire 1976, s. 207-212, 232-239; İsmail Durmuş, *Câhiliyye Şiirinde ve Kur'an'da Teşbih* (doktora tezi, 1988), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 305-336, 373-374; Sâlih b. Abdullah el-Hudayrî, *eş-Şüretü'l-fenniyye fi's-şi'ri'l-İslâmî*, Riyad 1414/1993, s. 243-253; Necati Kara, "Ebân b. Abdülhamîd", *DİA*, X, 65-66; İlhan Kutluç, "İbn Gânim, İzzeddin", *a.e.*, XIX, 502; İnci Koçak, "İbnü'l-Hebbâriyye", *a.e.*, XXI, 82.

İSMAİL DURMUŞ

□ TÜRK EDEBİYATI. Pek çok eski örneği bulunmakla birlikte müstakil olarak Batı edebiyatı retoriklerinin etkisiyle Türk belâgatına girmiş edebî terimlerden biri olduğu kabul edilmektedir. Teşhisle varlıklar kişileştirilerek yeni imajlar ve kimlikler kazanır. Tahayyüle bağlı sanatlardan olan teşhis genelde intak ile bütünlük kazanır, dolayısıyla her intak sanatında teşhis de bulunur. Nâmık Kemal'in "Baykuş Sesi" adlı manzumesindeki, "Serilip hâk-i hakârette vatan can veriyor / Yetişin son nefesimdir, gelin imdâda diyor / Sevgili vâlidemiz âkibet elden gidiyor / Vatanın bağrına düşman dayadı hançerini / Yok imiş kurtaracak bahtı kara mâderini" kıtası hem teşhis hem intak sanatına örnektir. İlk mısradan canlı varlıklarla ilgili olan "can vermek" fiili vatan için kullanılarak teşhis yapılmakta, vatanın, "Yetişin son nefesimdir" diye imdat istemesiyle intak ortaya konmaktadır. Divan şairleri teşhisi intak dolayısıyla daha sık kullanırlar. Hayâlî Bey'in, "*Manîku't-tayr* okutur bülbül çemen et-fâline / Şerheder her faslın anun nitekim Attâr gül" beyti bir teşhis örneğidir. Bülbülü kuş dilini öğreten hoca, çiçekleri öğrenciler şeklinde teşhis eden şair hoş kokulu gülü bu dersi şerheden hoca diye nitelenmektedir. İstiare, mecâz-ı mürsel veya teşbih gibi sanatlar da insana ait özellikler insan dışı varlıklar için kullanıldığında kısmen teşhis içerir. Bu sanatlarda temel alınan karşılaştırma ve benzetmeler insan dışındaki varlık ve kavramlar arasında da yapılabilmektedir. Teşhise konu olan varlık ise yalnız insana benzetilebilir. Nâbî'nin, "Gül gülşeni terkeyledi sohbet sana kaldı / Bülbül yine meydân-ı muhabbet sana kaldı" beytinde geçen "terketmek" ve "sohbet etmek" insana ait fiillerdir. Şair burada gülün gül bahçesini terkettiğini, artık bülbülün de sohbet edebileceğini söyleyerek teşhis sanatı yapmaktadır.

Ta'lim-i Edebiyyât'tan önceki edebiyat nazariyesine dair eserlerde ve klasik belâgat kitaplarında teşhis terimi yer almadığı gibi başka bir adlandırma ile de geçmez (Saraç, s. 101). Tâhîrülmevlevî ve Ali Nihad Tarlan teşhisin bir tür kapalı istiare olduğunu söylemektedir (*Edebiyat Lüğatı*, s. 171; *Edebî San'atlar*, s. 70). Teşhis ve intak "mecazın en etkili türleri" diye tanımlayan Recâizâde Mahmud Ekrem bunların gerçek sanatkarlar tarafından kullanıldığında söze bir değer katabileceğini, aksi takdirde anlatımda basitliğe düşüleceğini ileri sürer. Bazı şairlerin teşhis ve intaka sıkça başvurmamaları biraz da bu tehlikeden kaçınmak içindir. Abdülhak Hâ-

mid'in, "Bilmem neye bu diyâr muğber / Gönüm gibi her civâr muğber / Burc u beden ü hisâr muğber / Deryâ muğber, kenâr muğber" mısraları teşhis sanatının güzel örneklerindedir. Gücenme insanın niteliklerindedir. Şair burada teşhis sanatıyla kişisel duygusunu etrafta gördüğü her şeye, kaleye, burca, denize ve sahile teşmil etmektedir. Teşhis divan şairlerinden sonra da kullanılmaya devam edilmiş ve bazan bir şiirin bütünü teşhis sanatına dayalı olarak yazılmıştır. Faruk Nafiz Çamlıbel'in "Çoban Çeşmesi" şiirinde ırmaklarla çeşmenin ağlaması, suyun ve çeşmenin konuşması bir teşhis örneğidir: "Derinden derine ırmaklar ağlar / Uzaktan uzağa çoban çeşmesi / Ey suyun sesinden anlayan bağlar / Ne söyler şu dağa çoban çeşmesi".

Fars şiirinde teşhis sanatının ilk örnekleri IV. (X.) yüzyıldan itibaren Mencik Tirmizî'nin şiirlerinde görülmeye başlanmıştır. Daha sonra Menûçihri Dâmegâni teşhisi tabiatı tavsif ederken kullanmıştır. Fars edebiyatında birçok şair teşhis örnekleri ortaya koymuş, Sa'dî-i Şirâzî, Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî ve Hâfız-ı Şirâzî gibi büyük şairlerin yanında son dönemde Muhammed Şefî Kadekânî, Sührâb-ı Sipihrî gibi şairler bu sanata rağbet etmiştir. Teşhis sanatı kahramanları hayvan olan fabl ve hikâyelerde önemli bir unsurdur. Merzûbân b. Rüstem'in Farsça yazdığı, Sadreddin Şeyhoğlu'nun Türkçe'ye çevirdiği *Merzûbânnâme* ile Nev'îzâde Atâ'nın yine Farsça'dan Türkçe'ye tercüme ettiği *Tûtînâme* ve Şeyhî'nin *Harnâme*'si bu tür eserlerdendir. Mevlânâ'nın hayvanların dilinden anlattığı çok sayıda hikâyesinde *Kelile ve Dimne*'nin etkisi görülür. Bazı mevlidlerin sonunda yer alan deve, geyik, güvercin ve ejder hikâyeleri sembolik hayvan hikâyeleridir. Günümüzde bu tarz bir sanattan yararlanarak çocuklar ve gençler için fabller yazılmaktadır. Bunlar arasında Samed Behrengî'nin *Mâhi-yi Siyâh-i Kûçûlû*, *Ulduz u Kelâğhâ* ve *Keçel-i Kefterbâz*; Nâdir İbrâhîmî'nin *Hânevâde-i Büzürg* ve *Düşnâm*'i ile Celâl Âl-i Ahmed'in *Sergüzeşt-i Kenduhâsı* zikredilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Recâizâde Mahmud Ekrem, *Ta'lim-i Edebiyyât*, İstanbul 1299, s. 287-289; Ali Nihad Tarlan, *Edebi San'atlar*, İstanbul 1947, s. 68-70; Tâhirülmevlevî, *Edebiyat Lûgati*, İstanbul 1971, s. 171; M. Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri-Belâgat*, İstanbul 1989, s. 209-211; M. Rızâ Şefî Kedkenî, *Şuver-i Hayâl der Şi'r-i Fârsî*, Tahran 1370 hş., s. 149-156; M. A. Yekta Saraç, *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, İstanbul 2000, s. 101-

102; Mezdek Enûşe, "Teşhîş", *Ferhengnâme-i Edebi Fârsî* (nşr. Hasan Enûşe), Tahran 1381 hş., II, 361-363; Hasan Aktaş, *Klasik Türk Şiirinde Edebi Sanatlar*, Edirne, ts. (Yort Savul Yayınları), s. 120-125; İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul 2007, s. 452-453; Menderes Coşkun, *Sözün Büyüsü Edebi Sanatlar*, İstanbul 2007, s. 75-79; İsa Kocakaplan, *Açıklamalı Edebi Sanatlar*, İstanbul 2008, s. 178-183.

MELİHA Y. SARIKAYA

TEŞKİK

(التشكيك)

Bir lafzın, tanımı ve niteliğinde farklılık bulunan varlıkları değişik derecelerde ifade etmesi anlamında mantık terimi.

Sözlükte "şüphe etmek" anlamındaki **şekk** kökünden türeyen **teşkik** "şüphelen-dirmek, tereddüde sevk etmek" mânasına gelir. Mantıkta bir lafzın çeşitli tikel varlıklar arasındaki ortak anlama farklı derecelerde delâlet etmesi teşkik, eşit derecede delâlet etmesi **tevâtu'** terimiyle ifade edilir (*et-Ta'rîfât*, "müşekkek" md.; *Tehânevî*, *Keşşâf*, I, 780-782). Teşkik tarzında kullanılan lafza **müşekkek**, **tevâtu'** tarzında kullanılan **mütevâtî'** denir. Aristo *Kategoriler* kitabının giriş kısmında isimleri eş adlı (homonymous / müşterek), eşit anlamlı (synonymous / mütevâtî') ve türemiş (paronymous / müştak) diye tasnif etmiş, daha sonra felsefe geleneği içinde bu taksim farklı şekillerde yorumlanarak yeni tasnifler ortaya konmuş, bunların çok genel tasnifler olması, eş adlı lafızlarla eşit anlamlı lafızların altına konulamayan bir takım isimler için yeni kategoriler geliştirilmesine yol açmıştır. Bu bağlamda ne eş adlı ne eşit anlamlı olduğu için arada kalan ve hangisine dahil edileceği hususunda şüphe duyulan bir isimler kategorisi ortaya çıkmış ve bunlara müşekkek denilmiştir. İbn Sînâ öncesinde İskender Afrodîsî (Alexander Aphrodisias) ve Ebû'l-Ferec İbnü't-Tayyib es-Serahsî bu tür lafızlar için "mutavassıt", Fârâbî hem mutavassıt hem müşekkek terimlerini kullanmıştır. Bu lafızlar ilk defa İbn Sînâ'nın *Kategoriler* kitabında sistemleştirilmiş ve bunlar için teşkik ve müşekkek terimleri benimsenmiştir.

Mantık ilminde anlamlara delâleti olan lafızlar çeşitli biçimlerde kullanılır. Bazan tek bir lafız bir veya çok anlama, bazan birçok lafız tek anlama delâlet eder. Teşkik ve müşekkek kavramları birinci gruba, müterâdif ikinci gruba dahil edilir. Felsefi gelenekte birçok şeye ortak olarak söyle-

nen isimlerin en üst cinsi müşterek isimlerdir. Ancak buradaki iştirak (ortaklık) isimde ortaklık, anlamda ortaklık bakımından çeşitli terkipler oluşturur ve sözü edilen isimler bu terkipler bakımından değerlendirilir. İştirak sadece isimde kalırsa bu ortaklık, anlamı daha çok dikkate alan felsefi disiplinler açısından lafzî bir durum kabul edilir ve ortak anlama delâleti olan ortak isimler ön plana çıkarılır. Bu tür bir iştirak genellikle iki kısma ayrılır. Söz konusu ortaklık ya **tevâtu'** (eşit anlamlılık) ya da ittifak yoluyla olur. Bunlardan ilkinde mütevâtî', ikincisine müttefik denir. **Tevâtu'**, anlamı ve niteliği aynı olan birçok şeye aynı ismin verilmesidir. Buna göre aralarındaki ortak özellikten dolayı birden çok şeye delâlet eden cins ve türe ait lafızlara mütevâtî', bu delâlet tarzına **tevâtu'** denir. Meselâ insana, ata, kuşa, Ali'ye, Ahmet'e, şu ata ve şu kuşa "canlı" denildiği zaman bütün bu varlıklara aynı anlam yüklenmiş olur. Şu halde canlı lafzı mütevâtî' isimdir.

Müttefik isimlerin ilki olan müşekkeke giren isimler, ifade ettikleri varlıklara delâleti farklılık arzeden lafızlardır. Buna göre teşkikte tek bir ortak isim birçok şey için aynı anlamı farklı derecelerde taşır. Meselâ "varlık" lafzı var olan her şeye delâlet etmekle birlikte bu delâlet hepsi için mutlak biçimde aynı olmamaktadır. Nitekim cevhere ve araza varlık denirse de bu iki varlık çeşidi öncelik ve sonralık bakımından belli bir derecelenme farkı taşır. Aynı şey, zorunlu varlık (Allah) ve mümkün varlık (mahlûkat) örneğinde görüldüğü gibi bir derecelenmede de söz konusudur. Zira zorunlu olan mümkün olana göre varlık anlamına daha çok lâyıktır. Şu halde varlık lafzı bu iki varlığa ancak teşkik tarzında delâlet etmektedir. Bu delâlet farkı şiddet ve zayıflık yönünden de olabilir. Meselâ kar ve fildişi için "ak" lafzı kullanılırsa da kardaki aklıla fildişindeki aklık farklı dereceldedir. Fârâbî teşkikin daha çok cedelde kullanıldığını, karşıt (mütekabil) sonuç veren iki kıyasın uzlaştırılmasına telif, küçük öncülleri müşterek, büyük öncülleri karşıt olan kıyas şekline teşkik denildiğini belirtir (*Kitâbü'l-Cedel*, III, 16, 21). Teşkik daha ziyade nisbet ve izâfet ifade eden durumlarda kullanılır. "Bir şeyi bilmek, bir şeye sahip olmak, bir şeyi sevmek" gibi ifadelerdeki "şey" lafzı buna örnek gösterilebilir (İbn Sînâ, *el-Cedel*, s. 6, 120).

Diğer taraftan aynı nesneyi eşit derecede ifade eden lafızlara müterâdif, gerek mahiyetleri gerekse tarifleri açısından